

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN OMONİMLİYİ VƏ ONLARIN TƏDRİSİ ÜSULLARI

Nitq mədəniyyəti ümumilikdə mənəvi mədəniyyətin əsas tərkib hissələrindən biri sayılır. Müstəqillik əldə olunduğu dövrdən bu günədək hərtərəfli inkişaf nəminə dilimizin, nitq mədəniyyətimizin formalaşması və gənclərimizi də formalaşdırması əməli əsas vacib məsələ olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Bu gün Azərbaycan dili dövlətimizin rəsmi dilidir və geniş ünsiyyət vasitəsidir. Nitqimizin qüsursuz səlis olması üçün bu dilin bütün incəliklərini mənimsəmək vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dili özünün sabit qrammatik quruluşuna, zəngin söz və həmçinin ifadə ehtiyatına, ahəngli, zərif səslənmə xüsusiyyətinə malikdir.

Azərbaycan dilinin leksik tərkibi leksik-qrammatik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupa - nitq hissələrinə: adlara, feillərə və köməkçi nitq hissələrinə bölünür. Azərbaycan dilində nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf, bağlayıcı, qoşma, ədat və modal sözlər daxildir. Leksik məna ifadə edən sözlər qrammatik mənaya sahib olur və cümlə daxilində sintaktik vəzifə daşıyırlar. Lüğət tərkibimizə daxil olan sözün nitq hissəsi olması üçün onun leksik mənası ilə yanaşı həm də müəyyən qrammatik mənası olmalıdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, köməkçi nitq hissələrinə qoşma, ədat, bağlayıcı və modal sözlər və nida daxildir. Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq köməkçi nitq hissələri leksik mənaya sahib ola bilmir, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləyə bilmir və müstəqil suala cavab vermir.

Azərbaycan dilinin zənginliyi baxımından araşdırılması göstərir ki, nitqimizdə bir söz bir neçə anlamda ifadə olunur. Bu özünü əsas nitq hissələrində göstərdiyi kimi, həm də köməkçi nitq hissələrində göstərir. Məsələn, bunu omonimlərdə görə bilirik. İfadə etdiyi mənaya görə sözlər bir-biri ilə omonimlik təşkil edir. Onlardan hansının köməkçi nitq hissəsi, hansının isə əsas nitq hissəsi olduğunu araşdırmaq üçün bu sözlərin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır:

Kimi səyahət edir, *kimi* sakitlik sevər. (*Kimi* – burada əvəzlik yerində işlənmişdir)

Onun kimi hər kəs həyatda uğur qazana bilər. (*Kimi*- burada qoşma olaraq işlədilib)

Omonimlik haqqında Prof. A.M.Qurbanov yazır: “Sözlərin eyni şəkildə səslənməsi hadisəsi hər dilin öz qanunları əsasında fonetik, morfoloji və leksik cəhətlə əlaqədardır. Buna görə də omonimlərin təxminən aşağıdakı tipləri mövcuddur: fonetik omonimlər, yəni omofonlar, morfoloji omonimlər, yəni omofonlar və leksik omonimlər, yəni xüsusiomonimlər” [3, s. 328].

Başqa bir Prof. S.Cəfərov bu qrupa həm də leksik-qrammatik omonimləri daxil etmişdir [1, s. 26]. Omonimlərin tipləri baxımından mübahisə doğuran məsələlərdən biri də yuxarıda qeyd etdiyim kimi əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələri ilə uyğunlaşması və bu zaman yaranan omonimliyin həm də leksik omonimlərə daxil edilməsidir. Müəllif qeyd edir ki, köməkçi nitq hissələri müstəqil məna daşımadıqları üçün bu omonimlik leksik omonimlik anlamına gəlmir, burada sadəcə qrammatik omonimlikdən danışmaq olar [2, s. 69]. Həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin təhlili, xüsusilə leksik-semantik quruluşlarının bu əsasda araşdırılması göstərir ki, onların qarşılıqlı iştirakı ilə yaranan omonimlik leksik-qrammatik omonimliyə daha uyğundur. Çünki, bu tip omonimliyi yaradan tərəflərdən biri müstəqil məna kəsb edərək leksikologiyaya, digəri isə qrammatik məna kəsb etməklə qrammatikaya aid xüsusiyyətləri daşıyır.

Məsələn :

İsim-nida omonimliyi :

Ay yerdən möhtəşəm görünür - *Ay* – isimdir.

Ay uşaq, bir bura gəl görüm - *Ay*- nidadır.

Ədatlar haqqında danışarkən qeyd etməliyik ki, bağlayıcılardan fərqli olaraq onlar söz və cümlələr arasında əlaqə yaratmır, amma söz və cümlələrin anlamına təsir edir, həssaslığın artmasına, məna möhkəmlənməsinə kömək edir. Bu nitq hissələrinin özü həm də başqa nitq hissələri baxımından işlənməsinə görə omonimlik təşkil edir. Omonim təşkil edən ədatları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. *Ancaq, ki, da, də, həтта, yəni* sözlərini həm bağlayıcı, həm də ədat olaraq işlətmək olar. Məsələn, Sən *ancaq* ürəyini dinləməlisən (ədat). Mən çox dedim, *ancaq* sən eşitmədin (bağlayıcı). Sən *ki* belə davranmazdın (ədat). Sən mənə söz vermişdin *ki*, hər şey yaxşı olacaq (bağlayıcı). Nə durmusan, cəld davran, *oxu da* (ədat). Bəyim *də*, Arif *də* bu işdən çoxrazı qaldılar (bağlayıcı). Sən *ki* mənə söz vermişdin! (ədat). Sən özün dedin *ki*, imtahan sabahdır (bağlayıcı).

Xüsusi bir qeyd olaraq bildirmək lazımdır ki, fərqləndirmək üçün bağlayıcı *ki*-dən sonra vergül qoyulur, *ki*- ədatından sonra isə vergül qoyulmur.

2. *Bax, gör, qoy, gəl* sözləri həm feil, həm də ədat kimi işlənir. Məsələn: Yolu keçməzdən əvvəl mütləq sola-sağa *bax* (feil). *Bax*, vaxtında gəl ha! (ədat). *Gör* o necə istedadlıdır (ədat). Hamını eyni gözdə *gör* (feil). Çantanı yerə *qoy* (feil). Uşağa dəymə, *qoy* oyuncaqları ilə oynasın (ədat). Bir bizim tərəflərə də *gəl* (feil). *Gəl* indi də belə fikirləşək (ədat).

3. *Təkcə, yalnız* sözləri həm sifət, həm zərf və həmçinin də, ədat kimi işlənir. Məsələn: O, Nadirin *təkcə* balasıdır (sifət). O, *təkcə* gəlmişdi (zərf). Bundan *təkcə* sən almamısan (ədat). *Tək* əldən səs çıxmaz (sifət). Hamı gedib, *tək* qalmışam (zərf). Bu işi *tək* sən bacararsan (ədat).

4. *Elə, belə, necə, nə* sözləri həm əvəzlik, həm də ədat kimi işlənir. Məsələn: Arzu *belə* biz tərəfə baxmadı (ədat). *Belə* sözlər danışma (əvəzlik).

5. *Bir, bircə* sözləri həm say, həm də ədat kimi işlənir. Məsələn: Bizə *bircə* xoş söz lazımdır (say). *Bircə* yaz tez gəlsəydi (ədat).

Bu kimi sözlərdə fərqləndirmə aparmaq üçün tədris zamanı onların cümlədəki rol və vəzifələrini dəqiq aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu zaman onlar arasındakı fərq daha aydın nəzərə çarpacaqdır [9, s. 126].

6. *Artıq* yerinə görə sifət və ədat kimi işlənir. Məsələn: *Artıq* sözə ehtiyac yoxdur (sifət kimi). *Artıq* bunu demək üçün çox gecdir (ədat kimi).

7. Bundan əlavə qeyd etmək istərdik ki, *bəs* sözü sual ədatı olmaqla yanaşı, həm də *kifayətdir* anlamında işlənməklə xəbər də ola bilər. Məsələn: *Gördüklərim mənə bəsdir*.

Bəzi sözlər vardır ki, onlar dilimizdə sadəcə ədat olaraq işlənirlər : *axı, lap, di, ən, yalnız, məhz, kaş, kaş ki, bəri, bəli, hə, xeyr, heç, məgər, daha, ha, -mi⁴, -san²* məhz bu sözlərdəndir.

Qoşmaların omonimliyi: Köməkçi nitq hissələri arasında qoşmaların omonimliklərinə də rastlanılır. Bu qoşmalar isim, sifət, zərf və ədatlarla, bəzi hallarda feil kimi nitq hissələr ilə omonimlik təşkil edə bilirlər.

Tərəf-isim kimi:

-Bu *tərəf* bətaqlıqdır.

qoşma kimi:

-Məşəliyə *tərəf* gedirəm.

Tək-sifət kimi:

Tək əldən səs çıxmaz.

ədat kimi:

Tək sən bunu görə bilərsiniz.

qoşma kimi:

Bənövşə *tək* ənbər zülfün buy verir...

Sarı- sözünün bir neçə halda omonim kimi işləndiyini görə bilərik.

Əlindəki yararı *sarı* - feil.

Uşaqlar kitabxanaya *sarı* yollandılar- qoşma.

Sarı qələmdən az istifadə et – sifət.

Əvvəl- sözü zərf kimi (*Əvvəl* düşün sonra danış) və qoşma kimi (Aylin dərstdən *əvvəl* idmana gedib).

Doğru- sözü sifət olaraq (*Doğru* söz bəzən ürək sındırır), qoşma olaraq (Atasının gəldiyini görcək evə *doğru* qaçdı.).

Özgə- sözü sifət kimi (*Özgə* adama etibar yoxdur) və qoşma olaraq (Səndən *özgə* kim anlayar halımı?).

Qabaq- sözü sifət olaraq (*Qabaq* sıra), zərf olaraq (*Qabaq* bunlar başqa yerdə idi), isim kimi (Sapsarı, şirin qabaq) və qoşma olaraq da (Səndən çox *qabaq*).

Qarşı- sözü qoşma kimi (Mənə *qarşı* dayanma), zərf kimi (Qarşı gəlmə, mübahisə istəmirəm) və sifət olaraq (Qarşı tərəf).

Kimi- sözü qoşma olaraq (*Səhərə kimi*) və əvəzlik olaraq (*Kimi* toxdu, *kimi* ac.). Bundan əlavə yiyəlik halına qoşulmuş qoşma kimi (onun kimi), yönük halına qoşulmuş qoşma kimi (ona kimi) və sair şəkillərdə işlənməklə omonimlik təşkil edir.

Sonra- sözü qoşma kimi (ondan *sonra*), zərf kimi (*Sonra* o gəlsin.).

Əsasən- sözü qoşma kimi (Gördüklərinə *əsasən* nə deyə bilərsiniz?) və modal söz kimi (Sən, *əsasən*, çalış ki mənə inanasan).

Bəri- sözü qoşma kimi (əvvəldən *bəri*) və zərf kimi (Dayanma *bəri* gəl.).

Bununla yanaşı, *üçün, ötrü, görə, savayı* kimi bir sıra qoşmalar vardır ki, onlar ancaq qoşma kimi işləyə bilər [9, s. 129].

Başqa köməkçi nitq hissələrindən qoşmaları fərqləndirən müəyyən dəyişmə xüsusiyyətləri vardır . Belə ki, onlar bəzən xəbərlik, mənsubiyyət və hal şəkilçilərini qəbul edərək dəyişə bilirlər. Məsələn: Bütün bunlar sənin *üçündür*.

Tədris zamanı da bu kimi məqamlara diqqət yetirməklə, omonim sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirmək olar.

Omonimliyin tədrisi metodlarına nəzər salsaq ən yaxşı üsulun metodiki vasitələr üzərində çalışmalardan ibarət olduğunu deyə bilərik. Şagirdlərin bu mövzunu tam mənimsəməsi üçün əvvəlcə sözlərin və nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini bilmələri vacibdir. Digər tərəfdən yuxarıda da qeyd olunan bəzi məqamlar var ki, hansı ki, bunlar məhz durğu işarələri ilə bağlıdır.

Durğu işarələrinə görə biz omonimləri bir-birindən fərqləndirə bilərik [8, s. 214].

Nəticə. Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri müstəqillik qazanıldıqdan sonra daha aktual şəkildə gündəmə gətirilmişdir. Xüsusən orta məktəblərdə dilimizin tədrisi zamanı istifadə olunan metod və üsullar şagirdlərin fənni mənimsəməsi yönündə daha çox səmərəliliyə nail olunmasına xidmət edir. Dilin incəliklərinin öyrədilməsinin ən yaxşı yolu metodiki vəsaitlər üzərində işlərin aparılmasıdır. Yalnız bu şəkildə aktiv olaraq çalışmalarla iş görüldükcə vərdişlər yaranır və dərs mənimsənilir. Omonimlik məsələsi dilin morfoloji strukturunun bir hissəsidir. Amma istənilən halda təhlillərdə uğur qazanmaq üçün bütün bölmələr sistemli şəkildə öyrənilməlidir. Omonimliyi mənimsəmək üçün şagirdə sözlərin lüğəvi anlamından tutmuş yaranma şəklinə qədər hər bir şeyi izah etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənası anlaşılmayan bir ifadə haqqında əlbəttə ki, dolğun fikir söyləmək mümkün deyil. Sistemli şəkildə bütün qanunauyğunluqlara riayət edərək istənilən mövzu haqqında bütün çətinlikləri aradan qaldırmaq mümkündür. Köməkçi nitq hissələrinin digər nitq hissələri ilə omonimliyini araşdırarkən öncə onları fərqləndirmək və sintaktik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Sözü hansı

sözə daha yaxın olub, hansı sözü ifadə etməyə çalışdığını öyrənmək, və müstəqil olub-olmadığını aydınlaşdırmaqla omonim sözləri bir-birindən fərqləndirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, Şərq-Qərb, 192 s.
2. Qurbanov A.M. (1989). Ümumi dilçilik, I cild. Bakı, Maarif, 568 s.
3. Qurbanov A.M. (2003). Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı, Nurlan, 450 s.
4. Nağısoylu M., Zeynalı M., Hüseynov S. (2013). Azərbaycan dili (Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti). Bakı, 271 s.
5. Xəlilov B. (2008). Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 442 s.
6. Xəlilov B. (2013). Müasir Azərbaycan dili (Fonetika). Bakı, Bakı Çap Evi nəşriyyatı. 317 s.
7. Həsənov H. (1980). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 308 s.
8. Manafov E. (2019). Azərbaycan dili (Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti). Bakı, Güvən nəşriyyatı. 319 s.
9. İsmayilov və digərləri, Azərbaycan dili, Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik, Bakı – 2014, səh.176.

Köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi və onların tədrisi üsulları

Xülasə

Azərbaycan dili öz axıcılığı zənginliyi ilə seçilən dil qruplarından biridir. Məqalədə dilimizi zənginləşdirən söz qruplarının morfoloji baxımdan aydınlaşdırılması istiqamətində əsas və köməkçi nitq hissələri omonimlik baxımından qarşılaşdırılmışdır. Köməkçi nitq hissələri öz quruluşlarına görə fərqlənsə də, bəzi hallarda yazılış üsullarına görə əsas nitq hissələri ilə eynilik təşkil edir. Bu məqalədə məhz onları hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək olarsa, bu mövzuya toxunulmuşdur. Bundan əlavə omonimliyin tədrisi üsulları əsas məsələlərdən biridir. Omonimlik və paralellik məsələləri filologiyada xüsusi bir bölmə olaraq öyrənilməyə kimi, həm də tədrisi əhəmiyyət kəsb edir. Tədris məsələlərinin daha dolğun və düzgün təşkili, o cümlədən daha rahat tətbiq edilməsi vacib amillərdəndir. Bu baxımdan məqalədə omonimlik məsələlərini araşdıran bir sıra filoloq və dilçilərin araşdırmalarından

Омонимии вспомогательных частей речи и методы их обучения

Резюме

Азербайджанский язык является одной из языковых групп, отличающихся богатством владения языком. В статье основные и вспомогательные части речи сравниваются на предмет омонимии с целью уточнения морфологических групп слов, обогащающих наш язык. Хотя вспомогательные части речи различаются по своему строению, в некоторых случаях они идентичны основным частям речи в плане написания. В этой статье рассматривается этот вопрос с точки зрения того, как их можно отличить. Кроме того, методы обучения омонимии являются одним из ключевых вопросов. Вопросы омонимии и параллелизма изучаются как особый раздел в филологии, но они важны и в обучении. Одним из важных факторов является более полная и правильная организация учебных вопросов, а также более удобное приложение. В связи с этим в статье используются исследования ряда филологов и лингвистов, изучающих вопросы омонимии.

Homonymy of auxiliary parts of speech and methods of their teaching

Summary

The Azerbaijani language is one of the language groups distinguished by its richness of fluency. In the article, the main and auxiliary parts of speech are compared in terms of homonymy in order to clarify the morphological groups of words that enrich our language. Although auxiliary parts of speech differ in their structure, in some cases they are identical to the main parts of speech in terms of spelling. This article addresses this issue in terms of how they can be distinguished. In addition, methods of teaching homonymy are one of the key issues. The issues of homonymy and parallelism are studied as a special section in philology, but they are also important in teaching. One of the important factors is a more complete and correct organization of teaching issues, as well as more convenient application. In this regard, the article uses the research of a number of philologists and linguists who study the issues of homonymy.

Rəyçi: dos. S.Abbasova